

ЕНЕРГЕТИЧНА БЕЗПЕКА ЄС ТА БАЛТІЙСЬКИХ КРАЇН ЗА УМОВ ПОЛІГІБРЕСІЇ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ

Ярина Турчин

Національний університет “Львівська політехніка”

Researcher ID R-1932-2017

Author ID: 57192268948

turchynj@ukr.net

Ольга Івасечко

Національний університет “Львівська політехніка”

ORCID: 0000-0003-2141-3309

ivasechko.2011@ukr.net

(статтю надіслано до редакції – 10.02. 2020 р., прийнято до друку – 27.03. 2020 р.)

© Турчин Я., Івасечко О., 2020

У статті проаналізовано стан енергетичної безпеки країн Балтії (Литви, Латвії, Естонії) в умовах полігібридності Російської Федерації, котра діє мультифронтально проти них гібридними методами, головним чином енергетичним важелем впливу. Відзначено той факт, що країни регіону на сьогодні є енергетично залежними від РФ. Увагу акцентовано на протидії країн Балтійського регіону гібридності офіційної Москви в енергетичному секторі. З'ясовано, що будівництво трубопроводу “Північний потік-2” несе загрозу енергетичній безпеці не лише балтійським країнам, Україні, але й Європейському Союзу загалом, оскільки це не тільки бізнес-проект у системі координат; він містить військову складову, яка абсолютно вписується в технологію полігібридності Російської Федерації – мультифронтальну, багатовимірну агресію гібридного типу, що її Росія здійснює проти України та Заходу, використовуючи, з-поміж іншого, невійськовий інструментарій. Йдеться про так звану “веапонізацію” енергетичної політики РФ. Перспективними для енергетичної безпеки балтійських країн є польський проект “Northern Gate”, який передбачає можливість виведення норвезького газу у Центральну Європу, а також проекти “BEMIP”, “GIPL”, “Balticconnector”, “North-South Gas Corridor”. Зроблено висновок про те, що завдяки імплементації нових проектів щодо постачання енергоносіїв, балтійські країни у такий спосіб частково позбуваються енергетичної залежності від Росії. Попри це, ці проекти відповідають ключовим цілям “Енергетичної стратегії ЄС” щодо диверсифікації шляхів поставок енергоресурсів, а також у перспективі за наявності спільної принципової позиції трьох країн: Литви, Латвії та Естонії можуть створити потужний регіональний газовий хаб на європейському континенті.

Ключові слова: енергетична безпека, Російська Федерація, “Північний потік-2”, балтійські країни, ЄС.

ENERGY SECURITY OF THE EU AND THE BALTIC STATES IN THE CONTEXT OF POLYHYBRIDIZATION OF THE RUSSIAN FEDERATION'S FOREIGN POLICY

Yaryna Turchyn

Lviv Polytechnic National University

Researcher ID R-1932-2017

Author ID: 57192268948

turchynj@ukr.net

Olha Ivasechko

Lviv Polytechnic National University

ORCID: 0000-0003-2141-3309

ivasechko.2011@ukr.net

The article analyzes the energy security of the Baltic States (Lithuania, Latvia, Estonia) in the context of polyhybridization of the Russian Federation, which acts against them multilaterally by means of hybrid methods, mainly by energy leverage. It is noted that the countries of the region are currently energy dependent on the Russian Federation.

Attention is focused on the resistance of the Baltic States to official Moscow's hybression in the energy sector. It is ascertained that the construction of the “Nord stream-2” pipeline is imposing a threat to energy security not only of the Baltic States, Ukraine, but to the entire European Union, because it is not only a business project in the coordinate system; it contains a military component, which absolutely fits into the technology of the Russian Federation's polyhybression – multifrontal, multi-dimensional hybrid type aggression that Russia conducts against Ukraine and the West, using, among other things, non-military instruments. It is about the so-called “weaponization” of the Russian Federation's energy policy. The Polish project “Northern Gate”, which provides the possibility of withdrawing Norwegian gas to the Central Europe, as well as the “BEMIP”, “GIPL”, “Balticconnector”, “North-South Gas Corridor” projects, is promising for the energy security of the Baltic States. It is concluded that due to the implementation of new projects, the Baltic States partially get rid of energy dependence from Russia, meet the key goals of “The EU Energy Strategy” dedicated to diversification of energy supply routes, and in the future, if there is a common principled position of the three countries: Lithuania, Latvia and Estonia, they can become a powerful regional gas hub on the European continent.

Key words: *energy security, Russian Federation, Nord stream-2, Baltic States, EU.*

У контексті глобальних трансформацій сучасної системи міжнародних відносин актуалізується проблема війн нового покоління. Сьогодні вони не лише позначають збройне протистояння однієї держави проти іншої, а й еволюцію військового мистецтва у напрямі вироблення й застосування новітніх латентних загроз. Йдеться про “гібресію”, так звану “стелс-технологію” введення війни, коли джерело удару початково є невидимим для жертви та інших людей, хоча й дуже значимим за своїми руйнівними наслідками.

Що ж стосується російського варіанта війни нового покоління, то варто означити її як полігібресію, де важливе місце посідає стосування енергетичної складової.

Яскравим прикладом тут слугує “газова агресія” Російської Федерації щодо України на початку XXI ст. У 2006 році зміст енергетичної війни Росії проти України зводився до припинення поставок газу та скорочення його транзиту через українську територію до ЄС. Натомість, газовий стрес-тест, спровокований РФ у 2009 році, мав більш глобальну мету, зокрема активізувати політичний конфлікт в Україні по лінії Схід-Захід у спосіб цілковитого припинення постачання газу (і для внутрішнього споживання, і транзиту до ЄС), що мало спровокувати дестабілізацію у східних промислових регіонах української держави і сформувати уявлення про Україну як ненадійного транзитеру газу до європейських країн.

Такі дії російської сторони слід трактувати як підготовчий етап до майбутньої полігібресії Росії, де остання діятиме мультифронтально проти Заходу змішаними методами, головню, використовуючи енергетичний важіль впливу на балтійські країни, які сьогодні є значною мірою енергетично залежними від РФ. Акцентуючи увагу на тому, що Балтійський регіон межує з Росією (подекуди до цього регіону з географічної точки зору зараховують й Калінінградську область), то очевидним є той факт, що Литва, Латвія та Естонія перебувають у зоні безпосереднього впливу Росії, позаяк є споживачами російських енергоносіїв. Російська Федерація зацікавлена

у збереженні/посиленні контролю над балтійськими країнами, незважаючи на їхнє членство в ЄС та НАТО [Савінок 2013: 23].

Мета статті – дослідити енергетичну безпеку балтійських країн в умовах енергетичної полігібресії Росії.

Вивчення сучасних загроз та викликів для енергетичної безпеки балтійських країн в умовах енергетичної полігібресії Росії, а також у контексті імплементації “Північного потоку-2”, “Турецького потоку” є актуальною темою досліджень для західних дослідників, як-от: А. Моліса, А. Йонушка, С. Кліманскіса, Л. Кояла, М. Лютвінскаса Ф. Умбаха [Molis 2011: 59–80; Йонушка, Кліманскіс, Кояла & Лютвінскас 2016: 7–9; Umbach 2015]. В Україні також спостерігається чималий науковий інтерес до вивчення цієї проблематики. Зокрема, в українській політичній науці варто виокремити напрацювання А. Бургомістренка, М. Гончара, В. Савінка [Burgomistrenko, Gonchar & Haiduk 2018; Гончар 2019: 29–136; Савінок 2013: 23], які акцентували увагу і на енергетичному потенціалі балтійських держав, і на енергетичних загрозах від імплементації “Північного потоку-2”. Водночас, у національному науковому просторі відсутні комплексні дослідження із вивчення протидії сучасним загрозам в енергетичній сфері, зокрема гібресії Росії, що має істотне значення для посилення енергетичної безпеки України. Подібний досвід Литви, Латвії та Естонії тут набуває особливої актуальності.

Через енергетичну активність Росія поступово трансформувала постачання енергоресурсів в інструмент своєї зовнішньої політики. Так, ще у 2006 році журналістка ВВС Емма Сімпсон вказала на проблему використання Росією енергетичної зброї, посилення її політичного впливу через володіння і контроль над енергоресурсами. На її думку, “мілітаризація” енергетичної політики Росії узяла свій початок з моменту, коли та прямувала до використання енергоресурсів як енергетичної зброї, ретельно маскуючи це під виглядом комерційних суперечок зі споживачами російських вуглеводнів на пострадянському просторі [Гончар 2019: 29–136].

Росія активно домогалася від ЄС гарантій із усунення політичних перепон у справі розбудови нових шляхів транзиту російських енергоносіїв. На думку президента Центру глобалістики “Стратегія XXI” Михайла Гончара, прокладання “Північного потоку-2” у Балтії та “Турецького потоку” у Чорному морі, є можливістю для Росії збільшити й урізноманітнити свою військову присутність в акваторіях та на узбережжях обох морів. Відтак, ймовірність сценарію гібридної окупації балтійських країн, нарощування військової присутності в Калінінградській області під виглядом створення тут зони безпеки для більшого забезпечення основного маршруту газової торгівлі Росія-ЄС та Росія-Німеччина, стрімко зростає. За таких умов, окремі держави-члени НАТО (Німеччина, Туреччина та Болгарія) можуть підтримати позицію Росії, а не сил Альянсу. Очевидно, коридор газогонів є своєрідною платформою, де Росія може латентно розмістити додаткові мобільні розвідувальні потужності для сканування підводної та надводної ситуації вздовж усього узбережжя країн-членів НАТО [Burgomistrenko, Gonchar & Haiduk 2018: 1–24].

У ситуації критичного загострення протистояння між Росією і НАТО, або між Росією та однією з держав-членів Північно-Атлантичного альянсу, це може слугувати інструментом синхронізованого гетерогенного тиску у спосіб проєкції загрози обмеження/припинення поставок енергоносіїв у поєднанні з інформаційно-психологічною кампанією [Бучин & Курус 2019] і кібератаками [Гончар 2019: 29–136].

Використання енергоресурсів та інфраструктури як інструментів забезпечення геополітичних та геоекономічних інтересів Росії є не тільки політичною риторикою, а й практикою. Йдеться про припинення в односторонньому порядку транзиту російської нафти через Латвію у 2003 р., блокування “Транснефтью” транзиту казахстанської нафти в Литву через територію Росії у 2006 р. Пік енергетичного тиску РФ на балтійські країни припав на вересень 2006 р., коли у відповідь на наміри уряду Литовської республіки продати контрольний пакет Мажейкяйського нафтопереробного заводу (НПЗ) польській компанії “PKN Orlen” російська сторона перекрила нафтопровід “Дружба-1”, який постачав сировину до цього заводу [Савінок 2013: 23].

Іншим фактом зіткнення інтересів РФ та балтійських країн стала дискусія про будівництво “Північного потоку” через територіальні води Естонської республіки, яка розпочалася ще у 2009 р. Позиція естонської сторони у переговорному процесі з представниками ВАТ “Газпром” була категоричною та засвідчувала незацікавленість країн Балтійського регіону в імплементації цього газогону. У

наслідок суперечки траса газогону зазнала змін й була прокладена через прибережні води Фінляндії. Доказом зацікавленості офіційної Москви в енергетичних ринках балтійських країн зокрема, і проникненні на ринки ЄС загалом, слугує й факт намагання нафтової корпорації “Лукойл” у лютому 2010 року викупити у вже згадуваній “PKN Orlen” Мажейкяйського НПЗ [Савінок 2013: 23].

У Росії з 2015 року проводяться активні дискусії щодо припинення транзиту нафтопродуктів через ключовий латвійський термінал Вентспіле, який є базовим для транспортування російських нафтопродуктів до балтійських країн. Росія розуміє Латвію як потенційний об’єкт чергового гібридного вторгнення, оскільки є найслабшою ланкою НАТО та ЄС у балтійському регіоні.

Балтійські країни є частиною ЄС і слугують своєрідним “вікном” в Європу. Литву, Латвію та Естонію прийнято вважати “енергетичними острівцями” ЄС, з огляду на відсутність відповідних зв’язків з Європейським загальним енергетичним ринком. Вони суттєво залежать від поставок російської електроенергії та природного газу [Vakarinaite 2016].

Балтійські держави були інтегровані в старе радянське електричне кільце БРЕЛЛІ, а це означає, що в секторі електроенергії вони були тісніше пов’язані з країнами, які не є державами-членами ЄС [Йонушка, Кліманскіс, Кояла & Лютвінскас 2016: 7–9].

За оцінками міжнародних експертів, для балтійських країн характерними є щонайменше два ключові ризики енергетичної небезпеки. По-перше, залежність від одного постачальника енергоресурсів, по-друге, неефективний (з позиції прозорості, компетентності та знання) порядок прийняття рішень. Нейтралізація цих двох ризиків або пом’якшення викликаних ними негативних наслідків повинні стати пріоритетами енергетичної безпеки для Литви, Латвії та Естонії [Molis 2011: 59–80].

З метою ліквідації “енергетичного острова”, яким є балтійські країни, а також задля протистояння гібресії РФ в енергетичній сфері, було репрезентовано план об’єднання енергетичного ринку балтійських країн “BEMIP” (Baltic Energy Market Interconnection Plan) задля абсолютної інтеграції балтійських республік у європейський енергетичний ринок [Carstei 2012]. “BEMIP” – це Балтійський план об’єднання енергетичного ринку, згідно з яким реалізується низка заходів з метою залучення балтійських країн до загальноєвропейського контексту безпеки поставок, досягнення високого рівня диверсифікації маршрутів, джерел надходжень газу, що є своєрідною відповіддю полігібридній

агресії РФ в енергетичному секторі [Марченко & Стукаленко 2013: 3–5].

Доцільно, на наш погляд, розглянути перспективи балтійських країн у кожному з напрямів енергетичного сектору. До прикладу, в секторі природного газу, географічне положення Латвії сприяє комерційній діяльності, орієнтованій на розвинену економіку ЄС, а також на ринки, що розвиваються у східних сусідів. Співробітництво між балтійськими країнами у газовому секторі засноване на нещодавно лібералізованому ринку природного газу, а також на Інчукалнському газосховищі і на терміналі зрідженого природного газу в Клайпеді. Цей щораз більший регіональний газовий вузол також підтримує проекти транспортної інфраструктури, такі як трубопровід GIPL (Gas Interconnection Poland-Lithuania) і BalticConnector (газопровід між Фінляндією та Естонією, який з'єднає естонські та фінські газові мережі і сприятиме забезпеченню безпеки газосостачання в регіоні). У перспективі зазначені проекти об'єднують мережі прибалтійських країн з мережами їхніх сусідів по ЄС упродовж 2020–21 років [Étude de marché: Pétrole et gaz – pays baltes 2019].

Задля зменшення російського тиску Фінляндія та Естонія будують “Balticconnector” – новий потужний газогін між двома країнами, яким природний газ із США та інших країн зможе надходити до Фінляндії. Він стане першим газогоном до Фінляндії, який йде не з Російської Федерації [Sprūds & Martins 2014: 8].

Натомість, GIPL є проектом транспортування газу між Польщею та Литвою. Це один із стратегічних проектів енергетичної інфраструктури, який забезпечить диверсифікацію поставок газу до Литви та дасть змогу інтегрувати балтійські країни у газовий ринок ЄС. Реалізація цього проекту підвищить енергетичну безпеку Литви [Bryza & Tuohy 2013: 1–13]. GIPL є частиною таких енергетичних планів: Десятирічного плану розвитку Європейської мережі операторів системи передачі (ENTSO-G) на 2013–2022 роки та Регіонального інвестиційного плану газових регіональних операторів Балтійської системи передачі газу на 2012–2021 роки [Gas Interconnection between Poland and Lithuania 2015].

У балтійських країнах, де річне споживання газу становить 5 мільярдів кубометрів, сьогодні спостерігається зростання попиту на СПГ. Термінал зрідженого природного газу в Клайпеді (на 1,5 мільярда кубометрів природного газу) є єдиним об'єктом СПГ, який використовується в балтійських країнах.

Литовський термінал FLNG в Клайпеді, який почав свою роботу в 2015 році, став частиною нової “Стратегії енергетичної безпеки” ЄС від травня 2014

року, як один із найважливіших заходів щодо підвищення енергетичної безпеки Європи [Vakarinaite 2016]. Нові ініціативи СПГ у балтійських країнах створили можливість для розвитку перспектив на ринках ЄС для канадійських компаній, що працюють в цьому секторі [Étude de marché: Pétrole et gaz – pays baltes 2019].

Акцентуючи увагу на такому енергоносії як сланцева нафта, варто констатувати той факт, що Естонія має великі запаси, а її місцевий видобуток є найрозвиненішим у світі. Незважаючи на відмінності в технологіях, які використовуються в Канаді та Естонії для видобутку і переробки сланцевої нафти, існують деякі можливості для двостороннього співробітництва та інвестицій [Étude de marché: Pétrole et gaz – pays baltes 2019].

Можемо зробити висновок про те, що незважаючи на радянське історичне минуле, енергетичну залежність Балтійського регіону від російського монополіста “Газпром”, застарілу інфраструктуру в енергетичному секторі, відсутність єдиної принципової позиції щодо реалізації тих чи тих проектів, балтійські країни сьогодні успішно демонструють протидію гібресії Росії саме в енергетичній сфері. З “енергетичних острівців”, які їх зазвичай називали, Естонія, Литва, Латвія мають перспективу щодо створення регіонального газового хабу завдяки імплементації нових проектів транспортування блакитного палива, а також будівництва терміналів щодо транспортування скрапленого природного газу. Окрім цього, очікується завершення процесу синхронізації електромереж країн регіону до загальноєвропейської мережі постачання енергії. З-поміж амбітних проектів, які ідуть всупереч цілям полігібресії РФ з енергоцентричним підходом, виокремлюються такі, якот: “BEMIP”, “GIPL”, “Balticconnector”, “Northern Gate”, “North-South Gas Corridor”. Навіть більше, балтійські країни не лише протидіють “мілітаризації” енергетичних ресурсів Росії, дбаючи виключно про свої національні інтереси, але й чітко відстоюють енергетичну безпеку України та ЄС, категорично забороняючи будівництво “Північного потоку-2”, ініційованого офіційною Москвою в обхід України. Також Литва, Латвія та Естонія започаткували тісну співпрацю зі США щодо превентивних заходів кібератакам з боку РФ на інфраструктуру енергетики, що слугуватиме перспективою подальших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

Бучин, М., Курус, Ю. (2018). Інформаційна війна Росії проти України: особливості та механізми протидії. *Гуманітарні візії*, Том 4, число 1, 55–62. <https://doi.org/10.23939/shv2018.01.055>

Гончар, М. (2019). Засади російського енергомлітаризму. *Війни-XXI: полігібресія Росії. Центр глобалістики "Стратегія XXI"*, 29–136.

Йонушка, А., Кліманскіс, С., Кояла, Л., & Лютвінскас, М. (2016). Європейський союз й Україна: співпраця з метою зміцнення енергетичної безпеки. *Платформа громадянського суспільства Україна-ЄС*, 10 березня, 7–9.

Марченко, А., Стукаленко, І. (2013). Міжнародні ринки природного газу: проблеми та шляхи їх подолання. *Економіка та проблеми розвитку: Нафтогазова галузь України*, 3, 3–5.

Савінок, В. (2013). Чинник енергетичної безпеки у відносинах Росії та країн Балтії. *Шевченківська весна: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів і молодих вчених. К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Інститут міжнародних відносин*, 23-25. Отримано з http://www.iir.edu.ua/uploads/files/%D0%A8%D0%92%2021-0312_%201.pdf#page=23

Bryza, Matthew J., Emmet C. Tuohy. (2013). Connecting the Baltic States to Europe's Gas Market. *International center for defense study: Report*, 1-13. Отримано з https://jamestown.org/wp-content/uploads/2016/09/Bryza_Tuohy_-_Connecting_the_Baltic_States_to_Europe_s_Gas_Market_01.pdf?x97873

Burgomistrenko, A., Gonchar, M., & Haiduk, S. (2018). Offshore gas infrastructure in the Russian counteraction to NATO on the eastern flank: potential for a hybrid use in the Black and Baltic seas. *Centre for Global Studies 'Strategy XXI'*, 1-24. Отримано з <https://ukraine-office.eu/offshore-gas-infrastructure-in-the-russian-counteraction-to-nato-on-the-east-flank-potential-for-a-hybrid-use-in-the-black-and-baltic-seas/>

Carstei, M. (2012). Baltic Energy Security: Building a European Energy Future. *The Atlantic Council ideas. influence. impact. Issue brief*, February. Отримано з https://www.researchgate.net/publication/333982845Baltic_Energy_Security_Building_a_European_Energy_Future

Étude de marché: Pétrole et gaz – pays baltes. (2019). *Delegues commerciaux*, Juillet. Отримано з <https://www.deleguescommerciaux.gc.ca/latvia-lettonie/market-reports-etudes-de-marches/0004128.aspx?lang=fra>

Gas Interconnection between Poland and Lithuania. (2015). *Ministry of Energy of the Republic of Lithuania*. Отримано з <https://enmin.lrv.lt/en/strategic-projects/gas-sector/gas-interconnection-between-poland-and-lithuania>

Molis, A. (2011). Building methodology, assessing the risks: the case of energy security in the Baltic States. *Baltic Journal of Economics*, 11(2), 59-80.

Sprūds, A. & Martins, H. (2014). Energy (In)Security: Challenges and Prospects for the European Union and Baltic States. *Riga: Latvian Institute of International Affairs*. Отримано з https://liia.lv/site/docs/Energy_Brief_2014_web_1.pdf

Umbach, F. (2015). Baltic energy security – no longer a regional energy island. *Geopolitical intelligence service*, 7 August. Отримано з <https://www.gisreportsonline.com/>

Vakarinaite, M. (2016). Between cooperation and competition: assessing the baltic states energy security complex. *Master's thesis. Vilnius University institute of international relations and political science*, May 16.

Отримано з <https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:pgr1hCZWNrQJ:https://epublications.vu.lt/object/elaba:23340177/23340177.pdf+&cd=2&hl=uk&ct=clnk&gl=ua>

Washington va aider les Pays baltes à sécuriser leur réseau énergétique. (2019). *Lemonade delenergie*, 6 October. Отримано з <https://www.lemonadedenergie.com/washington-pays-baltes-reseau-energetique/2019/10/06/>

REFERENCES

Buchyn, M., Kurus, Y. (2018). Information war on Russia against Ukraine: features and mechanisms of counteraction. [In Ukrainian]. *Humanitarian Vision, Volume 4, Issue 1*, 55–62. <https://doi.org/10.23939/shv2018.01.055>

Bryza, Matthew J., Emmet C. Tuohy. (2013). Connecting the Baltic States to Europe's Gas Market. *International center for defense study: Report*, 1–13. Retrieved from https://jamestown.org/wp-content/uploads/2016/09/Bryza_Tuohy_-_Connecting_the_Baltic_States_to_Europe_s_Gas_Market_01.pdf?x97873

Burgomistrenko, A., Gonchar, M., & Haiduk, S. (2018). Offshore gas infrastructure in the Russian counteraction to NATO on the eastern flank: potential for a hybrid use in the Black and Baltic seas. *Centre for Global Studies 'Strategy XXI'*, 1–24. Retrieved from <https://ukraine-office.eu/offshore-gas-infrastructure-in-the-russian-counteraction-to-nato-on-the-east-flank-potential-for-a-hybrid-use-in-the-black-and-baltic-seas/>

Carstei, M. (2012). Baltic Energy Security: Building a European Energy Future. *The Atlantic Council ideas. influence. impact. Issue brief*, February. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/333982845_Baltic_Energy_Security_Building_a_European_Energy_Future.

Étude de marché: Pétrole et gaz – pays baltes. (2019). *Delegues commerciaux*, Juillet. Retrieved from <https://www.deleguescommerciaux.gc.ca/latvia-lettonie/market-reports-etudes-de-marches/0004128.aspx?lang=fra>

Gas Interconnection between Poland and Lithuania. *Ministry of Energy of the Republic of Lithuania*. (2015). Retrieved from <https://enmin.lrv.lt/en/strategic-projects/gas-sector/gas-interconnection-between-poland-and-lithuania>

Gonchar, M. (2019). The foundations of the Russian energy militarism. [In Ukrainian]. *Wars-XXI: Russia's polyhybrission. Centre for global studies "Strategy XXI"*, 29–136.

Jonushka, A., Klimanskis, S., Coyala, L., & Lyutvinskis, M. (2016). The European Union and Ukraine: cooperation for the strengthening of energy security. [In Ukrainian]. *EU-Ukraine civil society platform*, March 10, 7–9.

Marchenko, A., Stukalenko, I. (2013). International natural gas markets: problems and solutions. [In Ukrainian]. *Economics and development problems: oil and gas industry of Ukraine*, 3, 3–5.

Molis, A. (2011). Building methodology, assessing the risks: the case of energy security in the Baltic States. *Baltic Journal of Economics*, 11(2), 59–80.

Savinok, V. (2013). Energy security factor in relations between Russia and the Baltic States. [In Ukrainian]. *Shevchenko Spring: Materials of the international scientific and practical conference of students, postgraduates and young scientists. K.: Taras Shevchenko National University of Kiev, Institute of international relations*, 23-25. Retrieved from http://www.iir.edu.ua/uploads/files/IIIB_21-03-12_1.pdf#page=23

Sprūds, A., Martins, H. (2014). Energy (In)Security: Challenges and Prospects for the European Union and Baltic States. *Riga: Latvian Institute of International Affairs*. Retrieved from <http://liia.lv/en/publications/energy-insecurity-challenges-and-prospects-for-the-european-union-and-baltic-states-405>.

Umbach, F. (2015). Baltic energy security – no longer a regional energy island. *Geopolitical intelligence service*, 7 August. Retrieved from <https://www.gisreportsonline.com/>

Vakarīnaitē, M. (2016). Between cooperation and competition: assessing the baltic states energy security

complex. *Master's Thesis. Vilnius University Institute of International Relations and Political Science*, May 16. Retrieved from <https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:pgr1hCZWNrQJ:https://epublications.vu.lt/object/elaba:23340177/23340177.pdf+%&cd=2&hl=uk&ct=clnk&gl=ua>

Washington va aider les Pays baltes à sécuriser leur réseau énergétique. (2019). *Lemonade delenergie*, October 6. Retrieved from: <https://www.lemondedelenergie.com/washington-pays-baltes-reseau-energetique/2019/10/06/>